

Անգլիական հրամանատարության ադրբեջանամետ քաղաքականությունը (1918 թ. դեկտեմբեր – 1919 թ. օգոստոս)

Ղույան Յուրիկ

DOI: <https://doi.org/10.58726/27382915-2026.1hs-175>

Հանգուցային բառեր. Մեծ Բրիտանիա, Այսրկովկաս, Ադրբեջան, Հայաստան, քաղաքական նպատակներ, տնտեսական շահեր, հակախորհրդային ճակատ, նավթ

Նախաբան

Այսրկովկասը դարեր շարունակ մեծ տերությունների քաղաքական նպատակների ու տնտեսական շահերի բախման վայր է: Երկրամասում քաղաքական առաջնայնության ու ազդեցության համար մղվող պայքարը դրսևորվել է ինչպես նախընթաց, այնպես էլ 19-րդ ու 20-րդ դարերում: Այն դրսևորվեց նաև 44-օրյա պատերազմը ընթացքում և առայսօր շարունակվում է: Առաջին աշխարհամարտից հետո տարածաշրջանի համար մղվող պայքարում անգլիական քաղաքականությունը հակահայ էր ու ադրբեջանամետ: Անգլիայի ադրբեջանամետ քաղաքականության պատմության թեման այսօր էլ արդիական է, որին և նվիրված է մեր կողմից ներկայացվող հոդվածը:

Այսրկովկասում Անգլիայի քաղաքական նպատակներն ու տնտեսական շահերը

1918 թ. նոյեմբերի 17-ին բրիտանական զորամասերի մուտքը Բաքու սկիզբ դրեց Անտանտի կողմից երկրամասի զինագրավմանը: Հաշտության պայմանագրով Թուրքիային չպատկանող տարածքները գերմանացիներից ու թուրքերից անհապաղ ազատելն ու Այսրկովկասում կարգ ու կանոն պահպանելը հայտարարվեց Մեծ Բրիտանիայի կառավարության նպատակ [19, 202]:

Անդրկովկասում անգլիական զորքերի հրամանատար գեներալ Թոմսոնը 1918 թ. դեկտեմբերի 6-ին իր կառավարությանը հղած զեկուցագրում տեղեկացնում էր, որ անգլիական զորքերի առջև խնդիր էր դրված ոչ միայն նվաճել ողջ Անդրկովկասը Դադստանի հետ միասին, այլև վերահսկողություն սահմանել երկրամասի ամբողջ տնտեսական ու քաղաքական կյանքի վրա, քանի որ Անդրկովկասը կարևոր նշանակություն ուներ բրիտանական կայսրության շահերի և մասնավորապես Հնդկաստանի համար [7, 252]:

1918 թ. սեպտեմբերի 8-ից մինչև հոկտեմբերի 30-ը հատուկ հանձնարարություններով Բաքվում, Պետրոպոլսում, Էնգելիում եղած հայկական բանակի հետախուզության կապիտան Գուրգեն Կոլմանյանը ղեկոս մինչև Այսրկովկաս անգլիացիների գալը նրանց նպատակների մասին Հայաստանի կառավարությանը զեկուցում է, որ Պարսկաստանում իրենց գերիշխանությունը հաստատելուց հետո անգլիացիները կգբաղվեն Այսրկովկասով՝ ստեղծելու բուֆեր Պարսկաստանի և ապագա Ռուսաստանի միջև՝ ի դեմս առանձին և մանր հանրապետությունների, որոնց նույնպես կարելի է իրար հետ կովեցնել [4, 311]:

Բրիտանական թագավորական բանակի 27-րդ դիվիզիայի հրամանատար, գեներալ-մայոր Ջորջ Թաունզենդ Ֆորեստյե-Ուոկերը 1919 թ. հունվարին գեներալ Ա. Դենիկինի ներկայացուցիչ գեներալ Էրդելիին հայտնեց, որ անգլիական զինվորական առաքելության նպատակն է մինչև Փարիզի վեհաժողովի որոշման ընդունումը Այսրկովկասում ապահովել ու պահպանել կարգ ու կանոն և աջակցել Վրաստանի, Հայաստանի ու Ադրբեջանի կառավարություններին՝ հետևելու տարածաշրջանում իրավիճակի կայունացմանը [19, 202]:

Քողարկվելով խաղաղարարի առաքելությամբ՝ Անգլիան թաքցնում էր իր իրական նպատակը՝ հաստատվել Այսրկովկասում: Տարածաշրջանում նրա բոլոր քայլերն ուղղված էին դրան: Անգլիացիներն անցան Այսրկովկասի խնդիրների լուծմանը: Այստեղ ստեղծված փոքր հանրապետությունները կարող էին բուֆեր լինել Պարսկաստանի և ապագա Ռուսաս-

տանի միջև: Բացի այդ՝ Այսրկովկասում քաղաքական հավասարակշռություն պահպանելու համար նրանց պետք էր կռվեցնել միմյանց հետ, ինչպես դա անում էին իրենց արևելյան գաղութներում: Անդրկովկասում անգլիական գործերի հրամանատարությունը Անդրկովկասի հանրապետությունների բախումների դեպքում դատավորի դեր էր կատարում, որոնց որոշումներով վիճելի տարածքներն անցնում էին կողմերից մեկին կամ էլ վեր էին ածվում «չեզոք գոտիների», որը և Անդրկովկասյան հանրապետությունների միջև նոր ընդհարումների աղբյուր էր հանդիսանում [24, 187-188]:

Դաշնակիցների քաղաքական ու վարչական կենտրոնը Թիֆլիսն էր, իսկ գլխավոր տարրը իր զինվորական ու քաղաքական ազդեցությամբ անգլիական էր: Թիֆլիսում էին կենտրոնացված դաշնակիցների ներկայացուցիչները՝ ի դեմս բարձր կոմիսարների, իսկ Երևանում և Բաքվում գտնվում էին բարձր կոմիսարների ներկայացուցիչները: Գլխավոր կոմիսարները Երևան էին գալիս միայն առանձին կարևոր դեպքերում:

Այսրկովկասում անգլիացիներն ավելի մեծ իրավունքներ ունեին, քան դաշնակիցներն ընդհանրապես [10, 151]: Հատկանշական է, որ Անդրկովկասում անգլիական բոլոր պաշտոնյաները մինչև 1919 թ. վերջերը ցուցումներ ստանում էին ոչ թե արտաքին գործերի նախարարությունից, այլ ռազմական ղեկավարությունից [25, 395]: Այսրկովկասը մտնում էր անգլիական ռազմական զինագրավման գոտու մեջ և բոլոր հարցերը, նույնիսկ տարածքայինը, որոշվում էին զինվորական իշխանությունների կողմից: Այս առումով անգլիացիներն Անդրկովկասում իրենց ամուր ու տանտիրոջ նման էին զգում: Անդրկովկասում բրիտանական հրամանատարությունը հետապնդում էր ոչ թե համադաշնակցային, այլ ազգային-կասերական շահեր [12, 79]:

Առաջին աշխարհամարտի ավարտից հետո Մեծ Բրիտանիան անմիջապես ձեռնամուխ եղավ Կովկասը Ռուսաստանից վերջնականապես մեկուսացնելու և իր ազդեցությունն այնտեղ հաստատելու ծրագրին, քանի որ այն մեծ նշանակություն ուներ որպես ռազմավարական կարևոր դիրք ունեցող տարածաշրջան, որը պետք է դառնար բոլշևիկների՝ դեպի Մերձավոր Արևելք առաջխաղացումը կանխող արգելապատնեշ: Իսկ Մեծ Բրիտանիայի տնտեսական հետաքրքրությունը, անշուշտ, նաև նավթն էր [22, 274-276]:

Միասնական հակախորհրդային ճակատ ստեղծելու իր ձգտման մեջ անգլիական հրամանատարությունը հիմնականում կարևորում էր Այսրկովկասի պետական այն կազմավորումները, որոնք կարող էին առավել մեծ նշանակություն ունենալ նախաձրագրած պայքարում: Դրանք Վրաստանն ու Ադրբեջանն էին, որոնց բնական հարստությունները և անմիջական մոտիկությունը գործողությունների կիզակետին ռազմավարական կարևոր նշանակություն էին ստանում այդ ծրագրերում: Բրիտանական քաղաքականության տեսանկյունից կենսունակ Ադրբեջանը պետք է պատնեշ հանդիսանար վերածնված Ռուսաստանի՝ դեպի հարավ առաջխաղացման ճանապարհին:

Անդրկովկասում անգլիացիներն իրենց զավթողական ծրագրերի իրականացման գործում մեծ տեղ էին հատկացնում հատկապես Ադրբեջանին: Բրիտանական նվաճողների այդպիսի դիրքորոշումը, ինքնին հասկանալի է, նրանց նպատակն էր մուսուլմանական Ադրբեջանը, որը տարածաշրջանում աչքի էր ընկնում իր ընդգծված հակառուսական և հակաբոլշևիկյան կեցվածքով, դարձնել բոլշևիզմի դեմ պայքարի ամուր հենարան [23, 5], տիրանալ Բաքվի նավթին, ապա ձեռնամուխ լինել ազդեցության ոլորտներն տարածմանը ամբողջ Անդրկովկասի, հետագայում նաև՝ Մերձավոր և Միջին Արևելքի վրա: Բրիտանական զինվորական հրամանատարությունը Անդրկովկասի մուսուլման բնակչությունը դիտում էր իբրև ավելի հավատարիմ, հակառուսական ավելի վստահելի տարր:

Հայաստանի արտաքին գործոց նախարար Միրական Տիգրանյանը ժամանակին հետևյալ կերպ է գնահատել Անգլիայի քաղաքականությունը. «Անդրկովկասի թուրքությունը, – հայտարարել է նա, – բրիտանական գորահրամանատարության օրոք ավելի նպաս-

տավոր պայմանների մեջ է գտնվում, քան գերմանա-օսմանյան հաղթական օկուպացիայի ժամանակ... որովհետև Թուրքիան է նրա՝ Անգլիայի, աչքում ամենավստահելի պատվարը Ռուսիայի դեմ այստեղ» [7, 71]:

Ադրբեջանի կառավարությունը, Մուսավաթը, մուսուլման հոգևորականությունը երախտագիտական զգացումներով պատրաստակամություն էին հայտնում օրինակելիորեն ծառայել անգլիական շահերին, բոլշևիկյան Ռուսաստանի դեմ մղվող պայքարում հնարավոր բոլոր միջոցներով աջակցել դաշնակիցներին՝ նրանց տրամադրելով նաև Ադրբեջանի տարածքը՝ որպես պլացդարմ [13, 472]:

Այս պարագայում պակաս հետաքրքրություն էր ներկայացնում քայքայված ու արյունաքամ եղած Հայաստանը, որն ավելի հեռու էր Խորհրդային Ռուսաստանի հետ նախատեսվող առձակատման վայրերից: Անգլիացիներն իրենց պայքարի հիմնական սլաքն ուղղել էին այն բոլոր ուժերի դեմ, որոնք Այսրկովկասի շահերը շաղկապում էին Ռուսաստանի շահերին:

1919 թ. անգլիացիները Ադրբեջանին փրկեցին Ա. Դենիկինի ձեռքից, որի Կամավորական բանակը բոլշևիկներից մաքրեց Ռուսաստանի ամբողջ հարավը և հասավ Կասպից ծով: Մեծ Բրիտանիան ուներ իր աշխարհաքաղաքական խոշոր ծրագիրը. Դենիկինի ռազմական հաջողությունները կարող էին հանգեցնել բոլշևիզմի դեմ նրա լիակատար հաղթանակին, և արդյունքում Ռուսաստանը կվերականգնվեր նախկին կայսրության սահմաններում, բայց դա Անգլիային բոլորովին պետք չէր: Անգլիացիները ձգտում էին Այսրկովկասն անջատել, ստեղծել իրենց ենթակայության տակ գտնվող բուֆերային գոտի՝ Ռուսաստանի և Պարսկաստանի միջև: Անջատման գիծն անցնում էր Ղրզըլ Բուրունով, Զաքաթալայով, Կովկասյան լեռնաշղթայով մինչև Տուսպսե [8, 164]: Նկատենք, որ դեռևս 1917 թ. դեկտեմբերի 23-ին Մեծ Բրիտանիայի ու Ֆրանսիայի միջև կնքված գաղտնի պայմանագրի համաձայն Ռուսաստանը բաժանվել էր ազդեցության ոլորտների: Մեծ Բրիտանիան տնօրինելու էր Հյուսիսային Կովկասը, Այսրկովկասը, Թուրքեստանը, Ֆրանսիան վերահսկողություն էր հաստատելու Բեսարաբիայի, Ուկրաինայի, Դրինի ու Դոնբասի նկատմամբ:

Անգլիացիներն Ադրբեջանում ունեին ոչ միայն քաղաքական, այլև տնտեսական հետաքրքրություններ ու շահեր: Գներալ Թոմսոնը, որը Բաքու էր մտել նոյեմբերի 17-ին Պարսկաստանից, երկու օր անց տարածած հռչակագրերով Բաքվի բնակչությանը հայտարարեց, որ քաղաքը արդյունաբերական կենտրոններով պիտի զբաղեցվի բրիտանական գործերով: Անգլիացիներին առաջին հերթին մտահոգում էր Բաքվի նավթային արդյունաբերությունում համակարգի պահպանումը, որտեղից նրանք միանգամից սկսեցին նավթի մղումը դեպի Բաթում [17, 151]: Շահագրգռված Բաքվի նավթային շրջանի պաշարներով՝ անգլիական հրամանատարությունն առաջին հերթին վերահսկողության տակ վերցրեց Բաքվի նավթային շրջանը, Բաթումի նավահանգիստը, Բաքու-Բաթում նավթամուղը և Բաքու-Թիֆլիս-Բաթում երկաթուղին: Անգլիական հրամանատարությունը Ադրբեջանում իր տնօրինության տակ վերցրեց նաև ջրային տրանսպորտը, Կասպիական առևտրական նավատորմը, բանկերը, ինչպես նաև Բաքվում գտնվող զինվորական գործատերը [26, 41]: Անգլիական նավթարդյունաբերության ընկերություններից մեկի ներկայացուցիչը Լոնդոնում բաժնետերերի հավաքի ժամանակ հայտարարեց, որ Բաքվի նավթային արդյունաբերությունը՝ բրիտանական ղեկավարությամբ համապատասխան ձևով կազմակերպված, Բրիտանական կայսրության համար կարող է հանդիսանալ թանկարժեք ձեռքբերում [18, 98]: Նավթի հոտն առած անգլիացիների համար առաջնայինը օրվա շահն էր: Նրանց նպատակը Այսրկովկասի հարստությունները թալանելն ու դուրս տանելն էր:

Անգլիացիները բացեիբաց հայտարարում էին, որ իրենք Բաքու են եկել, որպեսզի տեր կանգնեն ժամանակին նավթարդյունաբերությունում կատարած կապիտալ ներդրումներ-

րին: Եվ քանի որ Բաքվում գոյություն ունեւ օրինական իշխանություն՝ ադրբեջանական կառավարությունը, անգլիացիները իսկույն սրտակից հարաբերություններ հաստատեցին իրենց նախկին հակառակորդի հետ: «Անգլիան ինչպէս միշտ Կովկաս գալով, այդ բուխգալտերը առաջին իսկ քայլերից հաշվի առավ, թէ ումից ինչ կարող է վերցնել: Հաշիվը պարզ էր, Ադրբեջանը նավթ ունեւ, իսկ Հայաստանը՝ միայն որբեր և մեռնող ժողովուրդ: Եվ բնականաբար, Ադրբեջանը նրա համար Հայաստանից նույնիսկ շատ լավ էր» [9],– գրում է Լեոն:

Զրկվելով թուրքական սվինների աջակցությունից՝ մուսավաթականները շտապեցին ծառայության անցնել անգլիացիների մոտ, որոնք հարմար պահի էին սպասում Ադրբեջանը նվաճելու համար: 1918 թ. նոյեմբերին մուսավաթական կառավարությունը հատուկ պատվիրակություն ուղարկեց Էնգելի, որն անգլիական հրամանատարությանը հավաստիացրեց Ադրբեջանի անգլիական զինագրավման աջակցելու իր պատրաստակամության մասին: Այդպիսով, թուրքական աջակցությունից զրկված մուսավաթական Ադրբեջանը, նոր տիրոջ՝ անգլիացիների մոտ ծառայության անցնելով, իրեն հատուկ խորամանկության, կաշառքի միջոցով ու զանազան սադրանքներով իր շահն առաջ տանելու վարպետության շնորհիվ կարողացավ նրան նույնպէս օգտագործել Հայաստանի նկատմամբ իր զավթողական ծրագրերի իրականացման հարցում:

Այսրկովկասում փոխարինելով թուրք-գերմանական զավթիչներին՝ անգլիական հրամանատարությունը բացահայտորեն իր պաշտպանության տակ առավ երեկվա իրենց պատերազմական հակառակորդներին՝ կովկասյան թուրքերին, Ադրբեջանի հայաստյաց իշխանություններին:

Անգլիացիների համար Այսրկովկասում ամենալուրջ գործոնը դարձավ մուսուլմանական բազմաքանակ բնակչությունը, որի հետ պետք էր պահպանել լավ հարաբերություններ: Մուսավաթականների բացահայտ թուրքամետ քաղաքականությունը չէր խանգարում ադրբեջանա-անգլիական բարեկամությանը:

Անգլիացիների ադրբեջանամետ դիրքորոշումը պայմանավորված էր մի շարք հանգամանքներով: Առաջին. Բրիտանական գաղութային կայսրությունն իր կազմում ներառում էր հարյուր միլիոնավոր մուսուլմանների և պատմության մեջ առաջին մուսուլմանական հանրապետության հովանավորությունը բարենպաստ կերպով կանդրադառնար նրա հեղինակության վրա իր մուսուլման հպատակների շրջանում: Այդ քաղաքական գիծն առավել ընդգծված էր Բաքվում բրիտանական հրամանատարության մոտ, որը մինչև այդ ծառայել էր Հնդկաստանում: Երկրորդ. անգլիացիները չէին մոռանում, որ Ադրբեջանի Դեմոկրատական Հանրապետությունը (ԱՀՀ) ստեղծվել էր թուրքական սվինի օգնությամբ, ուստի նրան թուրքական ազդեցությունից գերծ պահելու համար անհրաժեշտ էր հնարավորինս հանդուրժողական դիրքորոշում գրավել ԱՀՀ կառավարության հանդեպ, ինչպէս նաև նպաստել ռազմա-քաղաքական և տնտեսական առումով կենսունակ պետականության ստեղծմանը: «Անգլիացիք աշխատում էին անպայման ազատել Կովկասը թուրքական գրավումից: Ուժեղացնելով մահմեդական Ադրբեջանին, նրանք թուլացնում էին մահմեդական Թուրքիան: Այսպիսով դա ոչ զուտ մահմեդական քաղաքականություն էր, այլ քաղաքականություն, որի նպատակն էր ուժեղացնել Ռուսաստանի սահմանի մեջ գտնված և հարուստ նավթահորերի տեր երիտասարդ պետությունը» [10, 151],– գրում է Ալ. Խատիսյանը:

Անդրկովկասում անգլիացիները հաշվի էին նստում մուսուլմանական մեծաքանակ բնակչության հետ, որոնց հետ նրանք չէին ուզում ստեղծել լարված հարաբերություններ:

Դեռևս 1918 թ. օգոստոսի 8-ին Բաքու մտնելու առիթով Էնգելիից անգլիական ուժերի գլխավոր հրամանատար, գեներալ-մայոր Լ. Դենստերվիլի հոլած հայտարարության մեջ ասվում էր. «Բրիտանական կառավարությունը չի հետապնդում որևէ անհասական շահեր և Բաքվում որևէ շահ չունի՝ բացի գերմանական իմպերիալիզմի և գրավումների դեմ մղած

դաշնակից պետությունների կողմից հետ կապված շահերից» [20,184]: Բաքվի պաշտպանությանը անգլիացիների մասնակցությունը պայմանավորված էր Միջագետքում գտնվող անգլիական բանակին էնգելիի վրայով վառելանյութ հասցնելու անհրաժեշտությամբ և որպես վերջնական նպատակ Այսրկովկասին, Միջին Ասիային և Կասպից ծովին տիրելու առաջադրանքով [15, 388]: Բաքվում գտնված ժամանակ գեներալ Դենստերվիլը ընդհանրապես խուսափում էր Բաքվի մուսուլմանների դեմ սուր ելույթներից [4, 311]: Կոչով դիմելով մուսուլմաններին, նշում էր անգլիացիների ավանդական հովանավորությունը մուսուլման ազգաբնակչությանը և նվիրվածությունը վերջինիս:

1918 թ. դեկտեմբերից մինչև 1919 թ. օգոստոսը Բաքվում անգլիական հրամանատարության կողմից աստիճանաբար հանվեցին ադրբեջանական կառավարության գործունեության վրա դրված բոլոր սահմանափակումները: Անգլիացիներն իրենց վերահսկողությունը հանեցին ջրային տրանսպորտի և նավթային արդյունաբերության վրայից, կառավարությանը վերադարձրին նաև հրատարակչության նկատմամբ հսկողության իրավունքը [21, 196]:

Հայերին թվում էր, թե դաշնակից Մեծ Բրիտանիայի զինվորների ներկայությունն Այսրկովկասում կապահովի կայուն խաղաղություն, ազգամիջյան հարաբերությունները և տարածքային վեճերը արդարացի լուծում կստանան:

Հայաստանի Հանրապետությունը դիտարկելով որպես ռուսական շահերի ջատագով՝ հենց սկզբից անգլիացիները բացահայտ պաշտպանեցին մուսավաթական Ադրբեջանի շահերը: Տեղի ունեցավ պատմության կնճիռներից մեկը. Օսմանյան թուրքերի «կրտսեր եղբայր» կովկասյան թրքությունն օրերի ընթացքում դարձավ անգլիացիների դաշնակիցը, իսկ հայ ժողովուրդը, որ սրանց դատին ծառայել էր անմնացորդ, տվել անհաշիվ մարդկային գոհեր, կորցրել իր հայրենիքի մեծ մասը, այժմ ստիպված էր շարունակել իր գոյապայքարը՝ կռիվը մուսավաթական Ադրբեջանի դեմ, որի թիկունքում այս անգամ արդեն ամուր կանգնել էր բրիտանական իմպերիալիզմը: Օգտվելով անգլիացիների աջակցությունից՝ Ադրբեջանի իշխանությունները շարունակեցին Ղարաբաղի և Զանգեզուրի նկատմամբ վարվող իրենց գավթողական քաղաքականությունը: Գեներալ Թոմսոնը, ընդառաջելով Ադրբեջանի կառավարության ղեկավար Ֆաթալի Խան-Խոյսկու դիմումին, Բաքվից Ջորավար Անդրանիկին նամակով հրահանգեց դադարեցնել զորաշարժը դեպի Շուշի՝ շեշտելով, որ արշավանքը չդադարեցնելու դեպքում հազիվ թե Փարիզի խաղաղության վեհաժողովը որոշում ընդունի հօգուտ հայերի, այդ թվում՝ Արցախի և Զանգեզուրի պատկանելության հարցերը քննարկելիս [3]: Անդրանիկը տեղի տվեց և թողնելով Ջաբրուլի ձորը՝ վերադարձավ Գորիս: Խոչընդոտելով Անդրանիկի Ղարաբաղ ստնելուն՝ փաստորեն Անգլիան փրկեց Ադրբեջանին Ղարաբաղը կորցնելու վտանգից:

1918 թ. դեկտեմբերի վերջերին գեներալ Վ. Թոմսոնը Բաքվում հանդես եկավ մի պաշտոնական հայտարարությամբ՝ նշելով, որ Մեծ Բրիտանիան Ադրբեջանի տարածքը համարում է միասնական ամբողջականություն և այդ տարածքի վրա ճանաչում է մի իշխանություն՝ ադրբեջանականը: Միասնական տարածքում նա ընդգրկում էր նաև Ղարաբաղը և Զանգեզուրը [6, 33]: Կովկասում անգլիական զորքերի հրամանատարության անմիջական մասնակցությամբ ու ջանքերով կազմակերպվում էր հարավարևմտյան մեծ Ադրբեջան, որի սահմաններում պետք է ներառնվեին նաև Ղարաբաղի, Զանգեզուրի, Նախիջևան-Շարուրի և Սուրմալուի գավառները [14, 245]:

Ադրբեջանի պաշտամենտի 1918թ. դեկտեմբերի 30-ի նիստում գոր. Թոմսոնի հայտարարության մասին ռուսալեզու «Ազերբայջան» թերթը հաղորդագրություն տարածեց, որում մասնավորապես ասվում էր, որ. «Խոսք վերցնելով, Ահմեդ Աղանը մասնավորապես ասում է, որ Քառյակ դաշինքի պարտությունից հետո Ադրբեջանը դաշնակիցներին ոչ մի դիմադրություն ցույց չի տվել, ավելին, ինչ-որ չափով նույնիսկ նպաստել է, որ նրանք գան Անդր-

կովկաս: Մեր ժողովուրդը, նշել էր նա, դաշնակիցների առջև «լայնորեն և հավատով բացել է Ադրբեջանի հյուրասեր գիրկը»: Եվ պետք է ասել, որ մեր վստահությունը մեզ չի դավաճանել. դաշնակիցների գորքերի պետ գոր. Թումանյան... հայտարարում է, որ նա Ադրբեջանի սահմաններում ճանաչում է միայն մի օրինական կառավարություն՝ ադրբեջանականը, որին էլ ցույց կտա իր աջակցությունը: Պարոններ, մի թե սա առաջին քայլը չէ Ադրբեջանի Հանրապետության ամբողջականության պահպանման» [27]: Իր հերթին Ռասուլզադեն, պառլամենտի նույն նիստում ելույթ ունենալով Մուսավաթի խմբակցության կողմից, ասում է. «Հյուր եկած դաշնակիցները մեզ խոստանում են իրենց աջակցությունը: Հետևապես, մեր դեմ գործող տարրերը պետք է հասկանան, որ դաշնակիցների ուժերը պաշտպանում են Ադրբեջանի օրինական իրավունքները: Դա մեր հակառակորդներին կստիպի մտածել, որ ադրբեջանական ինքնուրույնության ոչնչացման գործում նրանք ոչ մի աջակցություն չեն ստանա դաշնակիցներից: Նրանք կհամոզվեն, որ իրենց հույսը խաբուսիկ է և որ ադրբեջանական ժողովուրդը երբեք չի զիջի իր իրավունքները և բոլոր ուժերով կպաշտպանի դրանք: Դաշնակից ուժերի ղեկավարի հայտարարությունը նրան էլ ավելի է թևավորում ու ոգեշնչում իր ինքնուրույնության պաշտպանության խնդրում» [27]:

Ակնհայտ է, որ հակառակորդներ ասելով առաջին հերթին նկատի ունեին Հայաստանի Հանրապետությանը:

Ադրբեջանի անկախ հանրապետության ձեռքում նավթի գտնվելը և ընդհանրապես Ռուսաստանից Ադրբեջանի անջատվելը ձեռնտու էին անգլիացիների համար: Ադրբեջանի կառավարությունը, այդ հանգամանքն օգտագործելով, գրանցեց դիվանագիտական հաջողություններ [16, 155]: Ադրբեջանն իր շահն առաջ տանելու վարպետության շնորհիվ կարողացավ Անգլիային օգտագործել Հայաստանի նկատմամբ իր զավթողական ծրագրերի իրականացման հարցում: Ղարաբաղի, Ջանգեզուրի ու Նախիջևանի հարցում Ադրբեջանի ու Հայաստանի վեճում անգլիական հրամանատարությունը բռնեց Ադրբեջանի կողմը [21, 196]: Հայկական երկրամասերն Ադրբեջանին հանձնելը անգլիական հրամանատարությունը բացատրում էր նրանով, որ ՀՀ-ին միացվելու էին Օսմանյան կայսրության արևելյան վիլայետների լայնարձակ տարածքներ, ուստի Ղարաբաղը և Ջանգեզուրը դիտում էր որպես տարածքային փոխհատուցում ԱՂՀ-ին, առավել ևս, որ արևմուտքում տարածքների ձեռքբերումը ԱՂՀ-ի համար բացառվում էր [10, 162]: Դրանով բրիտանական քաղաքականությունն, ըստ իրենց՝ բրիտանացիների, դրսևորում էր իր անկողմնակալությունը: Բացի այդ, Ղարաբաղն ու Ջանգեզուրը ԱՂՀ-ին հանձնելով՝ անգլիացիները առաջացնում էին լարվածության մշտական օջախ տարածաշրջանում՝ պահպանելով իրենց միջամտության հնարավորությունը և դրանով իսկ՝ ազդեցությունը թե Երևանի և թե Բաքվի վրա:

Անդրկովկասում անգլիական գորքերի հրամանատար գեներալ Ֆորեստիե Ուոքերը փետրվարի 19-ին ՀՀ կառավարությանը խիստ կերպով նախագովջացրեց վիճելի տարածքները գեներալ ուժով գրավելու անթույլատրելիության մասին ու պահանջեց սպասել Փարիզում խաղաղ խորհրդաժողովի վերջնական որոշմանը: Փաստորեն ՀՀ-ից պահանջվում էր ուժ չգործադրել գրավելու համար մի տարածք, որն արդեն իսկ գտնվում էր ՀՀ իշխանության ներքո, և միաժամանակ խրախուսվում էր Ադրբեջանի կողմից քաղաքական և ռազմական ճնշման գործադրումը Ղարաբաղի և Ջանգեզուրի հայությանը հպատակեցնելու համար: Չնայած այն հանգամանքին, որ անգլիացիներն ամեն անգամ շեշտում էին Ղարաբաղի և Ջանգեզուրի նկատմամբ ԱՂՀ-ի իշխանության ժամանակավոր բնույթը, ինչը չէր կարող որևէ կերպ պայմանավորել այդ շրջանների պատկանելիության հարցի վերջնական լուծումը: Անգլիացիները, մոռանալով վիճելի հայտարարված հայկական գույգ երկրամասերի պատկանելիության հարցը Փարիզի վեհաժողովում քննության առնելու իր կառավարության խոստումները, կանգնեց մուսավաթականների հավակնությունների աներկբա պաշտպանության դիրքերում: Ավելին՝ անգլիացիները բոլոր միջոցներով օգնում էին Ադրբեջանի

կառավարությանը՝ զենքի ուժով իր իշխանությունը Արցախի և Զանգեզուրի վրա հաստատելու նրա նկրտումներում:

Մեծ Բրիտանիան, որը Դաշնակից տերություններից ամենից անմիջականորեն էր ներգրավված Անդրկովկասի գործերում, միլիոնավոր մահմեդական հպատակներ ունեցող կայսրություն էր և Ասիայում Ռուսաստանի վաղեմի մրցակիցը, մեծ դեր խաղաց արտասահմանում բարեհաճ տրամադրություն ստեղծելու Ադրբեջանի նախաձեռնություններում [11, 207]:

Ադրբեջանի կառավարությունը, գոտեպնդված Անգլիայի ադրբեջանամետ քաղաքականությունից, Փարիզի հաշտության վեհաժողովին ներկայացրած փաստաթղթում հանրապետության սահմանները հասցնում էր մինչև Կարս, Արդվին, Ախալցխա՝ արևմուտքում, Երևան՝ հարավում, Կազբեկ՝ հյուսիսում՝ ադրբեջանցիների թիվը ուռճացնելով և հասցնելով 2 միլիոն 900 հազարի [4, 332]:

Ֆրանսիայի արտաքին գործերի նախարարության տնօրենի հետ 1919 թ. մայիսի 9-ին տեսակցության ժամանակ Ավ. Ահարոնյանի այն հարցին, թե ի՞նչ է մտածում նա Ղարաբաղի խնդրում անգլիացիների դիրքի մասին, նա պատասխանեց թե՛ «ըստ իս»՝ անգլիացիներն աշխատում են մի մեծ Ադրբեջան ստեղծել իրենց որոշ քաղաքական նպատակների համար, որի մեջ անմասն չէ Բաքուն պահելու ցանկությունը» [5, 25]:

Եվրոպայում Հայաստանի Հանրապետության պատվիրակության ղեկավար Ավ. Ահարոնյանը 1919 թ. ապրիլի 24-ին ՀՀ ԱԳ նախարար Ս. Տիգրանյանին գրում է.

«Անգլիական պատվիրակության, նրանց խուսափողական հաճախ անորոշ պատասխաններից ես նկատում եմ, որ Ձեր մտածումը ճիշտ է: Անգլիացիների Կովկասում ցուցադրած թուլությունը և թաթարներին սիրաշահելը արդյունք է այն ընդհանուր և օրևոր աճող հուզումների, որ տիրում է այսօր համայն մուսուլման Արևելքում և մասնավորապես Հնդկաստանում և Եգիպտոսում: Չգիտեմ Ձեզ ճշգրիտ հեռագրերը հասնում են թե ոչ, բայց պիտի սսել, որ ամբողջ Եգիպտոսը բացարձակ ապստամբության մեջ է ընդդեմ Բրիտանական իշխանության» [2]: «Անգլիան, ինչպես ամեն տեղ, այնպես էլ մեզ մոտ, վարում է քողարկված, բայց սիստեմատիկ մուսուլմանական քաղաքականություն» [1],– 1919թ. հուլիսի 30-ին Փարիզից Ս. Տիգրանյանին ուղղված նամակում հայտնում էր Ավ. Ահարոնյանը:

Եզրակացություն

Այսպիսով 1918 թ. Դեկտեմբեր – 1919 թ. օգոստոս ընկած ժամանակահատվածում Անգլիան վերահսկողություն սահմանեց Այսրկովկասի ամբողջ տնտեսական ու քաղաքական կյանքի վրա:

Անգլիացիները բացահայտորեն իրենց պաշտպանության տակ առան Ադրբեջանին՝ կարևորելով նրա դերը միասնական հակախորհրդային ճակատ ստեղծելու իրենց ձգտման մեջ: Անդրկովկասում բրիտանական հրամանատարությունը հետապնդում էր ոչ թե համադաշնակցային, այլ ազգային-կայսերական շահեր:

Անգլիացիներն Ադրբեջանում ունեին ոչ միայն քաղաքական, այլև տնտեսական հետաքրքրություններ ու շահեր: Բրիտանիայի տնտեսական հետաքրքրությունը, անշուշտ, նավթն էր: Ադրբեջանն իր շահն առաջ տանելու վարպետության շնորհիվ կարողացավ Անգլիային օգտագործել Հայաստանի նկատմամբ իր զավթողական ծրագրերի իրականացման հարցում:

Գրականություն

1. ՀԱԱ, ֆ.200, ց.1, գ.317, թ.37:
2. ՀԱԱ, ֆ.200, ց.2., գ.51, թ.9:
3. ՀԱԱ, ֆ.370, ց.1, գ.50, թ. 13:
4. Ավետիսյան Հ., Հայկական հարցը 1918:
5. Ահարոնյան Ավ., Մարդարապատից մինչև Սևր և Լոզան, Երևան, 2001:
6. Բադալյան Ա., Զանգեզուրը՝ Հայաստան-դաշնակից երկրներ փոխհարաբերությունների համակարգում, «Դրոշակ», Երևան, 1998:
7. Գալոյան Գ., Պատմության քառուղիներում, Երևան, 1982:
8. Դադայան Խ., Հայերը և Բաքուն, Երևան, 2006:
9. Լեռ, Անցյալից, Թիֆլիս, 1925:
10. Խատիսյան Ա., Հայաստանի հանրապետության ծագումն ու զարգացումը, Բեյրութ, 1968:
11. Հովհաննիսյան Ռ., Հայաստանի Հանրապետություն, հ.3, Վերսալից-Լոնդոն 1919-1920, Երևան, 2014:
12. Մախմուրյան Գ., Անգլիական ռազմական վարչակարգը Անդրկովկասում և Հայաստանի կառավարությունը (1918 թ. դեկտեմբեր-1919 թ. օգոստոս), «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», Երևան, հ. 2, 2001:
13. Միրոնյան Հ., Անդրանիկի ժամանակը, գիրք Բ., Երևան, 1996:
14. Միրոնյան Ա., Զանգեզուրի գոյապայքարը 1917-1920, Երևան, 2017:
15. Ստեփանյան Գ., Բաքու քաղաքի հայության պատմությունը, Երևան, 2011:
16. Балаев А., Мамед Эмин Расулзаде, (1884-1955), М., 2009.
17. Волхонский М., Муханов В. По следам Азербайджанской Демократической Республики, Москва, 2007.
18. Гулиев А., Мамедов Э., Гасимов К. История Азербайджана, Баку, 1986.
19. Деникин А., Очерки русской смуты: Вооруженные силы Юга России, Париж, 1921.
20. Денстервил, Британский империализм в Баку и Персии 1917-1918 (воспоминания), Тифлис, 1925.
21. История Азербайджана с древнейших времен до начала 20-го века, Баку, 1995.
22. Ллойд Дж., Правда о мирных договорах, т.1, М., 1957.
23. Раевский А. Мусаватское правительство на Версальской конференции, Берлин, 1930.
24. Токарежвский Е.А. Из истории иностранной интервенции и гражданской войны в Азербайджане, Баку, 1957.
25. Туманян М. Дипломатическая история Республики Армения 1918-1920 гг., Ереван, 2012.
26. Шабанов Ф. Развитие Советской государственности в Азербайджане, Москва, 1959.
27. «Азербайджан», Баку, 1919, 1 января.

Проазербайджанская политика британского командования (декабрь 1918 г. – август 1919 г.)

Гулян Юрик

Резюме

Ключевые слова: Великобритания, Закавказье, Азербайджан, Армения, политические цели, экономические интересы, антисоветский фронт, нефть

В период с декабря 1918 года по август 1919 года Великобритания, официально декларирующая свою миссию по поддержанию порядка в Закавказье, преследовала и скрытые стратегические цели, направленные на установление контроля над регионом, включая Дагестан. Подчёркивая важность Закавказья для интересов Британской империи, британская администрация стремилась оказывать влияние на политические и экономические процессы, определявшие развитие региона.

Британское командование открыто взяло под защиту Азербайджан, который ещё недавно был их военным противником, подчёркивая его роль в формировании единого антисоветского фронта. В 1919 году британские власти предотвратили переход Азербайджана под контроль войск А. И. Деникина, чья Добровольческая армия к тому времени вытеснила большевиков с юга России и вышла к Каспийскому морю.

Стремясь сохранить политическое равновесие в Закавказье, британцы часто сталкивали интересы местных республик, выступая арбитрами при определении спорных границ, объявляя отдельные территории «нейтральными зонами». Экономические интересы Великобритании в регионе были сосредоточены на нефтяном секторе. Используя британскую поддержку, Азербайджан активизировал усилия по установлению контроля над Нагорным Карабахом и Зангезуром, продолжая политику давления на Армению.

The Pro-Azerbaijani Policy of the British Command (December 1918 – August 1919)

Ghulyan Yurik

Summary

Key words: Great Britain, Transcaucasia, Azerbaijan, Armenia, political goals, economic interests, anti-Soviet front, oil

Between December 1918 and August 1919, Great Britain, officially claiming to maintain law and order in the Transcaucasus, pursued hidden strategic goals aimed at controlling the region, including Dagestan. Emphasizing the Transcaucasus's importance for the British imperial interests, the British sought to influence political and economic processes across the area.

The British openly took Azerbaijan, their former military opponent, under protection, highlighting its role in forming a unified anti-Soviet front. In 1919, they prevented Azerbaijan from falling under A. Denikin's control, whose Volunteer Army had expelled Bolsheviks from southern Russia and reached the Caspian Sea.

To maintain political balance, the British often pitted local republics against one another, acting as arbiters in territorial disputes, ceding contested areas, or declaring them “neutral zones,” generating tension among newly independent states. British interests in Azerbaijan were both political and economic, with oil as a key priority. Using British support, Azerbaijan advanced its own goals, intensifying efforts to control Karabakh and Zangezur, continuing a policy of coercion and territorial consolidation against Armenia.

Ներկայացվել է 11. 12. 2025 թ.

Գրախոսվել է 16. 12. 2025 թ.

Ընդունվել է տպագրության 27. 05. 2026 թ.